

Марија Ђорић

Факултет политичких наука, Београд

ПОЛИТИЗАЦИЈА ХУЛИГАНИЗМА

Сажетак

Основна теза у раду је да се политика рефлектује на све сегменте друштва укључујући и спорт. Посебна пажња се посвећује истраживању насиља међу публиком на спортским приредбама са којим се друштво среће још у антици. Налази се узрочно-последична веза између политике и хулиганизма и наводе релевантни примери. Хулиганизам као „британска болест“ се данас среће у свим политичким системима и предоминантно се везује за фудбал. У раду се објашњавају основе насиља у спорту, његови теоријски оквири, одређују идеолошке основе хулиганизма и указује на изразиту повезаност овог феномена са десничарским екстремизмом.

Кључне речи: хулиганизам, хулигани, спорт, политика, насиље, десни екстремизам

ПОЛИТИКА, НАСИЉЕ, СПОРТ

Политичко деловање се данас неприкосновено рефлектује на целокупан хетерогени друштвени систем укључујући и спорт. Готово по математичкој аналогiji, свака политичка промена консеквентно делује на друштво кроз конституисање система вредности. Уколико је политичка сцена оптерећена кризним дешавањима и нестабилном климом последице тога се осећају у уметности, науци и наравно у спорту. Да је и спорт био и остао средство политичке манипулације види се по добро познатој изреци из времена Римљана - *Panem et circenses* - коју је са презрењем Јувенал намењено маси људи која ништа не тражи сем хлеба и циркуских игара. Скретање мисли биначког тела са правих проблема на маргиналне

је вечно макијавелистичко политичко средство. Када се политичко насиље дислоцира у поље спорта онда имамо политизацију хулиганизма и стање безакоња које је услед психологије масе немогуће контролисати.

Насиље у политици у форми „говора мржње“ и екстремизма неминовно води дестабилизацији политичког система што резултира насиљем и тензијама у осталим сферама друштва укључујући и спорт. Колико политика прожима наше животе показује истраживање Роберта Кола, психијатра који се бавио испитивањем политичке свести код деце и закључио да је она присутна код узраста од осам до дванаест година. Он је сматрао „да је страх код деце окидач у стварању политичке свести и да се јавља у раним годинама“¹⁾. По њему, деца не морају да се школују да би схватила значај политике – страх и емоције у стварању екстремистичких ставова имају доминантан утицај. То се најбоље манифестује код деце у неким земљама Латинске Америке, која су од малена суочена са отмицама, сиромаштвом и борбама на улицама, што предодређује њихову политичку свест у даљем животу. Колико је друштво слика и прилика политичких односа говори став Хелмута Плеснера (Helmuth Plessner) да „спорт не може бити ни много бољи ни много гори од друштва у којем постоји“²⁾. Често су спортски стадиони места где се упућују прве политичке поруке, наговештавају предстојећи сукоби и политички ставови. У том контексту можемо дати пример чувене фудбалске утакмице у Загребу 1990. године на стадиону Максимир између „Динама“ и „Црвене Звезде“ која није приведена до краја због сукоба навијача. Тада је повређен велики број људи, приведено преко стотину хулигана, а националистичке паролe које су доминирале са обе стране су најавиле дезинтеграцију СФРЈ и грађански рат.

Насиље у фројдовском смислу речи као сублимирање агресивности и нагона танатоса³⁾ је прихватљиво у спорту јер није деструктивног карактера, већ има позитивно-трансформишућу функцију. И Фром (Erich Fromm) је правио дистинкцију између бенигне и малигне агресивности, тако што је истицао да је прва у функцији

1) Coffey Thomas, *A better democratic model*, Victoria B.C. Trafford, 2003, стр. 155.

2) Plessner, Helmuth, *Soziologie des Sports*, 1952, према: Vrcan, Srđan, *Sport i nasilje danas u nas*, Naprijed, Zagreb, 1990.

3) Види више о томе у: Фројд, Сигмунд, *Комплетан увод у психоанализу*, Нова књига, Подгорица, 2006.

одбране и опстанка живих бића, док је друга „специфично људска и није потекла из животињског инстинкта“⁴⁾. За њу Фром сматра да није у функцији егзистенције и дефинише је као неку врсту деструктивне страсти. Дакле, агресија као нагон може али и не мора увек бити деструктивна за разлику од насиља које је увек негативно-рушилачког карактера. Хегел је сматрао да је нагон „нижа моћ хтења“, док је права воља „виша моћ хтења“⁵⁾.

Политичко насиље је посебна врста насиља и представља по Драгану Симеуновићу „директну или индиректну - латентну примену силе над свешћу, телом, животом, вољом или материјалним добрима стварног или потенцијалног, односно претпостављеног политичког противника. Као динамичка друштвена категорија политичко насиље није ништа друго до врста политичког чина, односно активности“⁶⁾. Насиље само по себи има и комуникативну функцију јер увек упућује одређену поруку и захтева релацију субјекта и објекта.

Иако се као модеран феномен конституише 70-их година двадесетог века, појава насиља на спортским приредбама није ексклузивитет данашњице. Један од најстаријих записа о сукобу публике на спортским такмичењима је забележио Тацит у својим „Аналима“, а везује се за гладијаторске игре у Помпеји 59. г. пре. н. ере које је организовао Ливениус Регулус⁷⁾. Туча између два табора навијача је за последицу имала каменовање у којем је повређен велики број људи, а многи су изгубили и животе. Након овог догађаја у Помпеји су игре биле забрањене наредних десет година. Познат је и сукоб између тзв. „зелених“ и „плавих“ навијача за време такмичења тркачких кола у античком Риму⁸⁾. Паралела између насиља на спортским дешавањима у старом Риму и у савременом друштву се исказује на примеру утакмице на Хејселу између „Јувентуса“ и „Ливерпула“ када је 1985. погинуло тридесет и девет особа а стотину и педесет је било повређено због чега енглески фудбалски клубови нису учествовали на европским такмичењима до 1990. а „Ливерпул“ до 1991.

4) From, Erih, *Anatomija ljudske destruktivnosti II*, Naprijed, Zagreb, 1986, стр. 45.

5) Хегел, Фридрих Вилхелм Георг, *Философска пропедеутика*, Графос, Београд, 1985, стр. 21.

6) Симеуновић, Драган, *Политичко насиље*, Радничка штампа, Београд, 1989, стр. 27.

7) Види: Bodin Dominique, Robenè Luc, Heas Stephane, *Sport and violence in Europe*, Council of Europe, Strasbourg, 2004, стр. 21.

8) Види: Frosdick Steve and Marsh Peter, *Football hooliganism*, Cullompton, Willan, 2005.

Насиље у спорту (или хулиганизам), које анализирамо у овом раду је насиље публице које има комуникативну функцију јер шаље супарничком клубу навијача одређену поруку. Али не само њима. Порука се често упућује актуелној власти и осталим политичким актерима. Иако је насиље међу навијачима иманентно скоро свим спортовима, у фудбалу је хулиганизам најинтензивније изражен. Да постоји изузетак од општег правила потврђује појава насиља међу навијачима на одбојкашким утакмицама у Грчкој током 2009. године и то да куриозитет буде већи реч је о женској одбојци између „Панатинаикоса“ и „Олимпијакоса“.

Родно место фудбалског хулиганизма је Велика Британија, а Ричард Гиљаноти, (Richard Guilianotti) сматра да је почетак модерног енглеског хулиганизма везан за телевизијски пренос утакмице 1961. године између „Тотенхама“ и „Сандерленда“. „Насиље између супарничких навијача, вандализам, провокација полиције и ривалитет између фанова били су први показатељи овог феномена“⁹⁾. Иако је насиље спортских навијача универзални феномен и јавља се на територији свих земаља „насилно и анти-социјално понашање код фудбалских фанова често се означава као фудбалски хулиганизам или понекад као британска болест“¹⁰⁾.

Претеча фудбала је народни или тзв. „фолк“ фудбал (folk-football) који се јавља у тринаестом веку у Енглеској. Тада би се између суседних села организовала такмичења између младих који су за игру користили дрвени диск или импровизовану лопту од свињске бешике¹¹⁾, а цео догађај био је праћен ескалацијом насиља с обзиром да је публика конзумирала велику количину алкохола. Насилни инциденти на фудбалским утакмицама су и данас у великој мери узроковани конзумирањем алкохола и наркотика.

Нешто што можемо сматрати претечом фудбала у Велсу, носило је назив *кнапан* (кнарпан). Број људи који је учествовао у овој игри понекад је износио преко две хиљаде а неки учесници би јахали и на коњима¹²⁾. Људи показују страст за насиљем врло често кроз разоноду и спорт. Тако је у Перуђи у средњем веку на стотине

9) Guilianotti, Richard, *Football – a sociology of the global game*, Policy Press, London, 2000, стр. 41.

10) Види: Frosdick Steve and Marsh Peter, *Football hooliganism*, Cullompton, Willan, 2005, стр. 3.

11) Види: Frosdick Steve and Marsh Peter, нав. дело

12) Види: Dunning Eric, Murphy Patrick, Williams John, *Football on Trial*, Routledge, London, 1990.

мушкараца и жена учествовало у игри са камењем на тај начин што би се поделили у тимове да би потом кренули да се гађају. Ова игра је постала тако опасна да је 1273. донета одлука власти „да онај ко буде убио учесника из противничке екипе може бити оптужен за убиство“¹³). У Енглеској је 1477. Едвард IV издао едикт којим се забрањује фудбал, а пре тога је у Лондону забрањивана ова игра због оптужби трговаца јер се организовала на великим трговима па им је кварила промет. У Француској је аристократија по угледу на Енглеску играла фудбал, а временом је у овој земљи фудбал постао забава средње, па и радничке класе. На почетку двадесетог века фудбал више није био игра за привилеговане.

Крајем деветнаестог и почетком двадесетог века фудбал све више поприма политичку димензију, а 1938. године италијанске новине су писале о победи „Болоње“ над „Челзијем“ као о „брилијантној победи фашистичке Италије“¹⁴). Данас је познато да су у Италији екстремни десничари фанови „Вероне“ (где је било јако упориште сепаратизма) и „Лација“ (који је био омиљени клуб Мусолинија)¹⁵). Овде примећујемо непосредну корелацију између политике и спорта.

Етимологија речи хулиган тј. хулиганизам, води порекло из енглеског језика и у вези са настанком постоје многобројна објашњења, али су свакако два најпоузданија. По првој верзији на основу полицијских извештаја из 1898. у Енглеској, реч хулиган се везује за назив једног од криминалаца из озлоглашене трочлане банде Хулиган-Худлум-Ларкин (Hooligan-Hoodlum-Larkin)¹⁶). По другој верзији овај назив потиче од имена ирске имигрантске породице која је живела у Лондону и терорисала „East End“¹⁷).

Постоје разне дефиниције хулиганизма, али оно што им је заједничко то је појам насиља у корелацији са појмом спорта у оквиру чега се преплићу идеолошко-политички елементи. Једна од опширнијих дефиниција хулиганизма је дата у „Енциклопедији британског фудбала“ (Encyclopedia of British Football): „Хулигани-

13) Dunning Eric, Murphy Patrick, Williams John, нав. дело, стр. 29.

14) Frosdick Steve and Marsh Peter, нав. дело, стр. 15.

15) Guilianotti, Richard, *Football – a sociology of the global game*, Policy Press, London, 2000, стр. 56.

16) Liberman, Anatoly, *Word origins – and how we know them: etymology for everyone*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2005, стр. 120.

17) Види: Kontos Louis, Brotherton David, *Encyclopedia of gangs*, Greenwood Press, Westport, 2008.

зам је повезан са осећајем идентитета са фудбалским клубом или националним тимом и манифестује се кроз расизам и ксенофобију представљајући основну тачку за периодично учествовање десничарских политичких група укључујући *Национални фронт* и *Британски покрет*¹⁸⁾. Недостатак ове дефиниције је у томе, што иако релативно добро и опширно објашњава како се хулиганизам манифестује, не одређује саму појаву. Оно што је такође њена слабост је то што је прилагођена само британском појму хулиганизма, мада јој се не може оспорити корелација са политичком десницом. Ми чак можемо говорити о хулиганизму као о варијетету екстремне деснице.

Следећа дефиниција се бави одређењем појма *хулиган* који заправо представља „младог Енглеза који има проблема са прилагођавањем у друштву, који је делинквент у свакодневном животу, који конзумира алкохол у великим количинама и користи спортске догађаје као изговор за насилно понашање“¹⁹⁾. Иако ћемо се сложити са свим карактеристикама које описују једног типичног навијача-хулигана, ипак треба нагласити да је као и претходна и ова дефиниција пре свега прилагођена британском друштву и да јој не можемо приписати универзално-општи карактер. Рецимо, у Србији се под појмом хулиганизма подразумева првенствено насиље спортских навијача, али се у оквиру њега може подразумевати и обично насиље на улици које не кореспондира увек са спортом. Потреба да се буде део групе даје хулиганима осећај веће моћи као и осећај припадности што у великој мери утиче на изградњу идентитета индивидуе. Зато има и дефиниција које говоре о потреби хулигана за припадањем макар и на патолошки начин: „Хулиган је члан одређене навијачке групе који прихвата заједничке вредности од којих је мржња чланова других група најдубљи заједнички корен, којем припадање групи значи бег од анонимности, даје му осећај сигурности; туча са другим групама навијача је израз осећајног набоја; осредњи смисао живота где бити хулиган, значи бити слободан и живети живот на најбољи могући начин један је од најсажетијих опредељења хулиганизма као појавног облика“²⁰⁾.

18) Cox Richard, Vamplew Wray, Russell Dave, *Encyclopedia of British Football*, Routledge, London, 2002, стр. 176.

19) Bodin Dominique, Robenè Luc, Heas Stephane, *Sport and violence in Europe*, Council of Europe, Strasbourg, 2004, стр. 19.

20) Петровић, Крешимир, „Насиље и спорт“, *Култура*, бр. 88/90, Београд, 1992, стр. 21.

У великом броју научних радова наводи се веза између радничке класе и хулиганизма: „Хулиганизам је уобичајена форма насиља младих људи који припадају радничкој класи“²¹⁾. Иако велики број хулигана припада „нижим“ друштвеним слојевима, насиље на стадионима није само последица материјалне кризе већ и политичке кризе као и кризе система вредности. Разлог зашто је највише хулигана међу младим људима објашњавамо вишком енергије, која аналогно иде са младошћу. А енергија увек представља вољу за животом. Проблем је само што често може постати деструктивна. Битан је начин каналисања дате енергије – неки врше њену сублимацију кроз рад, стваралаштво, спортске резултате, док негативно сублимирање подразумева форме попут хулиганизма као облика насилног понашања. Са друге стране, млади људи обично трагају за изградњом свог идентитета и у складу са тиме траже групу која ће их прихватити и у којој могу потврдити своје Ја. Уколико породица и социјално окружење не изврши здраву социјализацију омладине, онда се често тражи нова алтернатива, а то је – навијачка група.

На основу приложеног можемо предложити нашу дефиницију хулиганизма:

Хулиганизам је насилно понашање којим део публике на спортским догађајима кроз припадање навијачкој групи изграђује свој персонални идентитет који исказује фрустрацијску агресију деструкцијом материјалних ствари или повређивањем противника.

У бити сваког насилног понашања на спортским догађајима налази се обично фрустрацијска агресија које хулигани често нису ни свесни. Незадовољство у приватним животима се пројектује на утакмицама које хулигани доживљавају као издувни вентил захваљујући насиљу. Некада се у старој Грчкој катарза обично доживљавала кроз позоришне представе (најпре кроз трагедије, а потом и комедије), а савремено друштво данас то чини на много примитивнији начин. Хулиганизам је обојен изразитим емоцијама што прелази границу рационалног, а познато је да су границе као хоризонт – чим се приближимо недозвољеној граници онда тежимо да досегнемо нову која се назире и тако у недоглед. Ту се рађа основа екстремизма која је најчешће десничарске идеолошке провенијенције.

21) Bodin Dominique, Robenè Luc, Heas Stephane, *Sport and violence in Europe*, Council of Europe, Strassbourg, 2004, стр. 33.

Десничарски екстремизам као понашање на граници дозвољеног и са тенденцијом да се та граница пређе, увек је обојен расизмом, негативним национализмом и ксенофобијом. Уплитање политике у спорт се потврђује и кроз политички екстремизам за који Драган Симеуновић каже да је „комплексна друштвена појава заснована на пренаглашеним биолошким потребама самозаштите и ксенофобичној варијанти идентитетног механизма, које служе формирању и оправдању тешко дозвољивих ставова и агресивног понашања којима се, као непријатељска, угрожава нека расна, верска, етничка или друга група“²²⁾.

Циљ хулигана кроз „говор мржње“ није само исказивање нетрпељивости, већ и жеља да се скрене пажња на себе кроз шокирање јавног мњења. Расистичко-националистичке песме и пароле су на стадионима обично праћене и одговарајућим симболима што потврђује две ствари, а то је да је човек и *homo symbolicum*, и *homo communicans*. Дакле, потреба навијача је да упуте противницима увредљиве поруке и да их на тај начин деградирају али и да покажу свој став кроз одређене симболе. Обично се поред националних обележја на стадионима срећу и контроверзни кукасти крст или свастика, а у земљама у којима је то санкционисано законским регулативама, навијачи перфидно користе *келтски крст*. Овај симбол је сличног значења као и свастика и представља супремацију беле расе. Рецимо, на мајицама навијачке групе „Mean Machine“ из Чачка се налази овај симбол. Многи екстремни спортски навијачи и не знају шта значе њихови симболи или идеологија, али се понашају у складу са колективним идентитетом групе.

Због појмовног преплитања сличних, а опет не истих термина, сматрамо да ће у циљу научног појашњења бити добро да се направи дистинкција између ватрених навијача и хулигана као и разлика између хулиганизма и вандализма. Није сваки пасиониран навијач хулиган, али је зато сваки хулиган пасиониран навијач. Статистика показује да су хулигани обично млади људи и то узраста од дванаест до тридесет година и обично са криминалним досијеом. Тако рецимо у Белгији према статистичким подацима „40% хулигана је нижег образовања, само 16% њих је редовно похађало школу, многи од њих имају социјално-финансијске проблеме и одбацују класичне грађанске вредности (учтивост, дисциплину,

22) Симеуновић, Драган, *Тероризам*, Правни факултет, Београд, 2009, стр. 158.

поштовање закона), док 75% хулигана има полицијске досијее²³⁾. Поред наведених података треба рећи још и то да је скоро 100 % хулигана мушког пола што указује на *мачо* карактер ове субкултуре.

Када је реч о вандализму то је феномен који је сродан хулиганизму с тим што ћемо нагласити да је хулиганизам врста вандализма и да је ужи појам од њега. Назив вандализам је настао захваљујући Вандалима, племену из северне Европе које је у V веку напало и опљачкало Рим. По неким теоретичарима вандализам је безразложна деструктивност²⁴⁾; међутим, овакво одређење може имплицирати феномен агресије али и различите врсте насиља, па му тако не можемо приписати валидну научну тежину. Током Другог светског рата теоретичари су под вандализмом подразумевали „агресију коју су у оквиру тевтонског варваризма спроводили нацисти са циљем уништења латинске цивилизације“²⁵⁾. Постоје и она одређења вандализма која се заснивају на насиљу према материјалним стварима изостављајући однос према људима, што опет дефиницију чини окрњеним: „Вандализам је намерно уништавање и наношење штете приватној или јавној имовини без одобрења власника те имовине“²⁶⁾. По нама једна од најбољих дефиниција вандализма, која је и преживела тест времена, јесте она која је направљена на основу ФБИ извештаја 70-их година двадесетог века: „Вандализам је вољно или намерно уништење и упропаштавање имовине без дозволе власника те имовине и подразумева: сечење, кидање, ломљење, бојење, цртање, прљање и све остало што је обухваћено локалним законом“²⁷⁾. По Стенлију Коену (Stanley Cohen) постоје шест различитих типова вандализма²⁸⁾: *присвајајући или грамзиви* (обијање аутомата за пиће или крађа новца), *тактички* (ломљење прозора да би се ушло у зграду), *идеолошки* (што представља врсту политичког протеста), *осветнички* (када се напада неко или уништава нешто због освете), *вандализам као врста игре* (нпр. ко

23) Исто, стр. 41.

24) Види: Hirsch Donald Eric, Kett Joseph, Trefil James, *The new dictionary of cultural literacy*, Houghton Mifflin, Boston, 2002.

25) Види: Gamboni Dario, *The Destruction of art: inoclacism and vandalism since the French Revolution*, London, 1997, стр. 42.

26) Thomas Murray, *Violence in America s schools : understanding, preventions and responses*, Conn, Westport, 2006, стр. 11.

27) Goldstein Arnold, *The psychology of vandalism*, Plenum Press, New York, 1996, стр. 20-21.

28) Види: Stanley Cohen, „*Vandalism: Its politics and Nature*“, у: J. B. Mays (ed), *Juvenile Delinquency, The family and the social Group*, Longman, London, 1972.

може да поломи више прозора) и на крају *малициозни* (као експресија беса услед осујећености).

Није тешко закључити да је линија раздвајања између вандализма и хулиганизма у томе што се прва појава заснива претежно на спровођењу насиља према имовини и материјалним стварима (мада не искључује и насиље према живим бићима), док хулиганизам осим насиља према неживим објектима и стварима подразумева и насиље према људима. Посебно су на њиховој мети, осим наравно навијача супарничког клуба, органи јавног реда тј. полиција. Сматра се да је полиција на фудбалским утакмицама један од фактора провокације који само инспирише навијаче на насилно понашање. Објашњење ове појаве можемо наћи у непризнавању ауторитета власти. Због тога су Енглези смислили другачији начин контроле хулигана на утакмицама: побољшали су техничко технолошке мере надзора и увели полицајце у цивилу. Заједничка особина вандализма и хулиганизма јесте употреба насиља које је обично ирационалног карактера и има катарзичку улогу. Пример вандализма у нашој земљи је било понашање неких учесника након протеста у Београду поводом проглашења независности Косова и Метохије када је гомила људи кренула у уништавање зграда појединих амбасада, али и јавног инвентара, док је најпознатији случај оваквог понашања био крађа патика и обијање радњи у центру града. Човек се у маси другачије понаша него ли као индивидуа, о чему је врло лепо писао Гистав Ле Бон у својој књизи „Психологија гомила“, у којој објашњава да иако нам гомила даје снагу и моћ оно што у њој губимо је – сопствени идентитет ²⁹⁾.

ТЕОРИЈЕ О ХУЛИГАНИЗМУ

У пољу научне теорије није много пажње посвећивано истраживању феномена хулиганизма. Најзначајније резултате су у овој области остварили британски теоретичари што је и за очекивати с обзиром да је Велика Британија имала и највише проблема са насиљем хулигана. Било би корисно како за теорију, тако и за праксу изучити суштинске основе хулиганизма и на Балкану са посебним освртом на Србију, јер се на свим значајнијим навијачким сајтовима, балкански (а после инцидента „Звездиних навијача“ у Чешкој августа 2009. када је ухапшено стотинак хулигана и српски) навијачи сматрају изузетно насилним. За политичку теорију је веома

29) Види: Le Bon, Gistav, *Psihologija gomila*, Globus, Zagreb, 1989.

важна рефлексија коју политика остварује у области спорта, али не треба пренебрегнути и чињеницу да се многе хулиганске групе користе у дневно-политичке сврхе. Познато је, рецимо, да су навијачи „Звезде“ и „Партизана“ имали значајну улогу у рушењу режима Слободана Милошевића, што са поносом експлицитно истичу на својим сајтовима. Са друге стране, многи од хулигана су били регрутовани за приватне добровољачке војске током ратова на просторима бивше СФРЈ, што још једном упућује на мост који постоји између политике и спорта, а који се првенствено гради уз помоћ насиља које је углавном политички мотивисано. Овде долазимо до битног закључка у нашој студији - *хулигани су политички употребљиви*. Поготово сматрамо опасним када их употребљавају неке криминалне групе зарад подривања државног ауторитета или ширења страха међу одређеним друштвеним групацијама. У таквим ситуацијама је тешко направити границу и одредити докле може да иде страствено навијање а да не постане криминално понашање. Све зависи од циља који екстремни навијачи желе остварити. Уколико желе да се транспарентима, навијачким песмама, начином одевања декларишу као фанови неког клуба – онда је то још увек спорт, игра, забава. Међутим уколико је њихов циљ утицај на актуелну политичку ситуацију, онда је већ реч о политички мотивисаном ангажману и насиљу, које се увек препознаје по изузетној свирепости.

Док теорије мотивације сматрају да човек има потребу да се реши унутрашње напетости кроз спорт или на неки други начин, насупрот њима, Виктор Франкл сматра да човек има увек потребу за успостављањем смисла живота тако што ће се повезивати са људима и давати им се (а један од таквих начина давања је и спорт). Ову појаву он назива „самотрансценденцијом“ и саставни је део његове логотерапије³⁰). Даље, по мишљењу Франкла, основни проблем који човека води у „егзистенцијални вакуум“ и депресију је постојање бесмисла. Насупрот њему, Алфред Адлер сматра да је осећај инфериорности, па и депресије, проузрокован – комплексима.

Сматра се да истраживање хулиганизма у правом смислу речи започиње са британским теоретичаром Јаном Тејлором (Ian Taylor). Његова полазна теза била је да хулиганизам кореспондира са великим социјалним и економским променама посебно наглашава-

30) Види: Frankl, Viktor, *Nečujan vapaj za smislom*, Naprijed, Zagreb, 1981.

јући промене у радничкој класи ³¹⁾. Иначе, многи теоретичари приписују радничкој класи не само хулиганизам већ и остале облике екстремизма попут неонацизма, насиља скинхедса и сл. Ради се о томе да се тражи узрочно-последична веза између лоше материјалне ситуације (која код радничке класе узрокује незадовољство и фрустрацију) и насиља. По Јану Тејлору постоје две врсте хулигана: они који потичу из „више“ радничке класе и који су могли осетити благодети „тачеризма“ ; и они који су били припадници „ниже“ радничке класе или лумпенпролетеријата, који је узгред представљао погодно тле за расађивање ксенофобије и фашизма услед незадовољства које је предиспонирано сиромаштвом. Кроз насилно понашање на стадионима, хулигани би, у ствари доживљавали иако привремено, неку врсту „партиципативне демократије“ која им је била далека и неостварива у свакодневном животу. На тај начин би постајали део система и осећали се важним.

Питер Марш (Peter Marsh) је покушао да објасни узроке насиља младих људи на стадиону кроз елаборирање појма „социјалне агресије“ (тзв. *агро*) ³²⁾. Наиме, *агро* је узрокован људском агресијом за коју он верује да је пре урођена, него ли што је научена. Изучавајући појам политичког насиља, Драган Симеуновић класификује теорије које се баве пореклом насиља код човека на: теорије условљености и теорије природжености ³³⁾. Прве објашњавају насилно понашање кроз процес учења и социјализације, док друге основу насиља налазе у човековој природи и сматрају га урођеним. Насилно понашање код човека одређено је подједнако и биолошким, тј. урођеним факторима, као и стеченим, тј. социјалним. Прве још можемо назвати *ендогеним*, а друге *егзогеним* факторима.

Теоретичари из тзв. „лејчестерске школе“ ³⁴⁾ су свакако важни за анализу хулиганизма. Међу њима вредни помена су Ерик Данинг (Eric Dunning), Патрик Марфи (Patrick Murphy), Џон Вилијамс (John Williams), Иван Вадингтон (Ivan Waddington) и др. Њихова се теорија ослања на хипотезу Норберта Елијаса (Norbert Elias) који је узроке насиља на стадионима налазио у цивилизацијским процесима, пре свега у индустријализацији која је породила радничку класу из које се регрутује највећи број хулигана. Суштина је у томе да је хулиганизам објашњен као мачо-феномен који се

31) Види: Guilianotti, Richard, нав. дело

32) Види: Marsh, Peter, *Aggro: the illusion of violence*, J. M. Dent, London, 1978.

33) Види: Симеуновић, Драган, *Теорија политике*, Наука и друштво, Београд, 2002.

34) Добили су назив по Универзитету са којег су потекли

везује ускључиво за мушку агресивност, а додаје се осим полне и класна димензија, јер се приписује посебно радничкој класи. Сматра се да је мушка агресивност исконска, јер је вишевековна улога мушкараца била везана за војску, рат и освајања. Од мушкараца се очекивало да буде заштитник породице, тако да су емоције биле потиснуте у други план и резервисане за женски пол. Ова теорија је доста критикована у научним круговима, а највише јој се замерала једностраност и симплификација у објашњењу хулиганизма.

Постоје и марксистичке интерпретације које повезују хулиганизам са индустријализацијом. Наиме, агресивност је била саставни део физичких послова који су првенствено били резервисани за мушкараце. Међутим, са индустријализацијом физичка снага радника бива све више супституисана снагом машина. Агресивност радничке класе која кулминира насиљем на спортским стадионима је, у ствари, бунт против де-маскуланизације рада.

Теорије кризе³⁵⁾, пак, виде насиље мушкараца из радничке класе као тип компресивне реакције на социјализацију мушког дела популације у предоминантно женском домаћинству.

У теорији често срећемо и „бедуински синдром“ када се објашњава принцип функционисања навијачке групе као и њен систем вредности. Он гласи: „Пријатељ пријатеља је и мој пријатељ, док је непријатељ мога непријатеља такође пријатељ“³⁶⁾. За Џона Керра (John Kerr) насиље публике на стадионима се одређује уз помоћ инверзивне теорије³⁷⁾ у којој се прави дистинкција између агресије и беса и која врши класификацију насиља (насиље беса, насиље моћи, насиље узбуђења и насиље игре) сматрајући да хулиганизам можемо сврстати под *насиље игре*.

ОСНОВЕ ХУЛИГАНИЗМА

Једно од најчешћих питања јесте зашто је насиље навијача најизраженије баш у фудбалу кад постоје много насилнији спортови, попут рецимо бокса или каратеа. Пре свега, фудбал је спорт који се игра на великим стадионима, што подразумева присутност масе, а већ смо нагласили какав је утицај гомиле на психу појединца. Други разлог јесте играње овог спорта на отвореном простору што је

35) Види: Dunning Eric, Murphy Patrick, Williams John, *The roots of football hooliganism: an historical and sociological study*, Routledge and Kegan Paul, London, 1988.

36) Dunning Eric, Murphy Patrick, Williams John, нав. дело, стр. 90.

37) Види: Kerr, John, *Rethinking Aggression and Violence in Sport*, Routledge, London, 2004.

разлог више за примену насиља које се теже контролише него ли у затвореном простору. Трећи разлог можемо наћи у колективном несвесном које се, како је Јунг (Carl Gustav Jung) ³⁸⁾ тврдио налази у сваком од нас и које се попут архетипских слика преноси из прошлости на данашње време. Наиме, фудбал и његове претече су још од првих дана биле праћене бујицом насиља у публици. По еуфорији публике и динамици игре, фудбал можемо дефинисати као суптилнију варијанту гладијаторских борби данашњице. Следећи разлог ескалације насиља можемо тражити у конзумирању алкохола и наркотика од стране навијача што имплицира агресивније понашање. Одговор би се могао наћи и у форсирању мачо култа кроз фудбал као изразито „мушки“ спорт, а познато је да су од архаичних времена мушкарци били ловци и ратници, тако да се та димензија мушкости данас реализује кроз спорт. По некима, спорт, а пре свега фудбал, је вентил за фрустрацијску агресију, па уколико се индивидуа не може доказати на личном, социјалном или професионалном плану, онда потврду своје вредности и идентитета налази у хулиганској групи.

Свака хулиганска група има своја правила, своју хијерархију и свој систем вредности на чијем се пиједесталу налази насиље. Оно што утиче на кохезију навијачке групе јесте правило –удруживање на основу заједничког непријатеља. Готово по принципу који је Карл Шмит (Karl Schmidt) примењивао у пољу политике делећи људе на пријатеље и непријатеље³⁹⁾, и у навијачком свету се врши интеграција хулиганске групе првенствено по непријатељу. Међутим, и у овом свету постоје тзв. „братимљења“ и пријатељства између навијачких група. Један од таквих случајева јесте позив у виду писма које су навијачи Челзија нудили шведским навијачима: „Потребне су нам новајлије да се придруже нашој војсци нациста. Склопили смо побратимства са Бајерн-Минхеном из Немачке и Глазгов Ренџерсима из Шкотске. Морамо се заједно борити и чим нам допусте да се вратимо у Европу побићемо црње у Амстердаму, Јевреје у Прагу, католике у Риму и Турке у Минхену. Тражимо групе у Шведској да се придруже нашем крсташком рату“ ⁴⁰⁾. Из поменутог писма се експлицитно види идеолошка основа хулиганизма која је нацистичког или још прецизније неонацистичког

38) Види: Јунг, Карл Густав, *Динамика несвесног*, Матица српска, Нови Сад, 1990.

39) Види: Шмит, Карл, *Норма и одлука*, Филип Вишњић, Београд, 2001.

40) Лимбенген ван Крис, „Фудбалски вандализам“, *Култура*, Београд, 1992, стр. 80.

карактера, а на коју се надограђују ксенофобија, расизам и говор мржње. Сви ови елементи су у исти мах и маркантни чиниоци политичког екстремизма десне оријентације. И на српској навијачкој сцени постоје примери тзв. братимљења међу навијачима као што је то случај између „Инвалида„ са Вождовца и „Blue Union Belgrade“ који навијају за „ОФК Београд“. Циљ сваке хулиганске групе јесте да победи најјачег како би се доказала у свету насиља и на тај начин самопотврдила. То је један од разлога зашто су навијачи мањих клубова највише иницирали туче са навијачима масовних клубова попут „Звезде“ или „Партизана“ – победом над јачим од себе расте углед у навијачком свету.

Да су хулиганске групе у спорту симулакрум политичког стања у држави видимо и на примеру бивше СФРЈ у којој су националистичке страсти непосредно пред распад биле изражене код великих фудбалских клубова. Навијачи „Црвене Звезде“, а потом и „Партизана“ су емитовали изразит српски национализам док су као антипод њима навијачи „Хајдука“ и „Динама“ фаворизовали усташтво.

Иако је у свету хулиганизам почео да се развија 60-их година да би свој процват доживео 70-их, у нашој земљи се хулиганизам рађа нешто касније да би крајем 80-их и почетком 90-их добио свој прави облик. Политичка криза на просторима бивше Југославије је само распиривала хулиганске страсти на утакмицама и бацала их у још већу ватру навијања, о чему сведочи већ поменута ситуација на стадиону Максимир.

Када говоримо о савременом хулиганизму не можемо а да не споменемо неке од најзначајнијих група у свету и наравно у Србији. Поред неприкосновених енглеских навијача вредни пажње су немачки, али од краја 90-их и пољски навијачи. Пољска има развијену навијачку сцену која је присутна не само у првој лиги већ и у нижим лигама. У овој земљи се туче навијача обично организују после утакмица, у предграђима или на ливадама. Најдоминантније групе су „Lech poznan“, „Wisla Krakow“, „Legia Warsaw“ итд. Русија је такође позната по окорелим хулиганским групама. У Москви је 1982. током меча између „Спартака“ и „Харлема“ настрадало 340 људи⁴¹⁾. Данас су најпознатији хулигани у Русији – „Спартак“, „Гладиаторс“, „West End“, „Девилс“... Што се тиче Србије, треба рећи да је после распада СФРЈ присутан један нови тренд у нави-

41) Извор: Bodin Dominique, Robenè Luc, Heas Stephane, нав. дело

јању који се везује за појаву локалпатриотизма – све више се навија за локалне клубове за разлику од некадашње Југославије када су фанови примарно били наклоњени великим клубовима попут „Звезде“, „Партизана“, „Хајдука“, „Динама“ итд.

Свака навијачка група има своју структуру, хијерархију, систем вредности, симболе и идеологију. Већ смо констатовали у раду да су припадници хулиганских група обично млади људи мушког пола и да су обично, мада има и изузетака, припадници „нижих“ друштвених слојева. Тако су, рецимо, да би показали како се поносе својим социјалним статусом, навијачи „ОФК-Београда“ имали обичај да облаче радничка плава одела. Овај пример указује и на кохезивност навијачке групе, или бар тежњу да се монолитност групе постигне. Када је реч о хијерархији она се одређује степеном насиља које навијачи чине и које их декларише као „јаче“ или „слабије“. Други битан моменат за изградњу позиције у навијачком свету јесте количина харизме – она предиспонира вођу. Иначе, треба рећи да иако су на пиједесталу славе, вође навијача подносе својеврсну „жртву“, а то је да су претежно окренути лицем према осталим навијачима и нису у могућности да увек пропрате сваки детаљ који се дешава на терену. Познато је да су многе вође навијача одиграле значајне улоге у политичкој кризи 90-их година на нашим просторима и да су стајале иза мобилисања маса током митинга и рата у Србији.

Највећа вредност за хулиганску групу је љубав према клубу за који се навија што даје изразиту емоционалну димензију хулиганizmu. Емоционални, готово фанатични занос који је присутан на стадионима може се степеновати према јачини на следећи начин: најпре се воли клуб за који се навија, потом – град у којем се клуб налази, па онда држава којој се припада. Ова тријада је обојена националним бојама, тако да победа клуба јесте и наша лична победа, што се објашњава групним нарцизмом. Оно што се не постиже на персоналном плану и у интерперсоналним односима, пројекцијом се постиже кроз успех клуба за који се навија. Зато је и сваки неуспех спортског клуба схваћен као лични фијаско, што имплицира агресију, јер свака неостварена жеља рађа фрустрацију.

Свугде где се налази огромна количина емоција постоји опасност од манипулације и злоупотребе. Тако је и у навијачком свету. Колики је емоционални набој на стадионима говори и умрежен навијачки став да је за доброг навијача потребно имати “грло (за

певање песама), длан (за аплаудирање) и срце (за љубав према клубу, која често подразумева и насилно понашање)⁴². Упућивање политичких порука је некада намерно оркестрирано од стране држава, а некада навијачи желе тек да шокирају „говором мржње“. Расизам као појава је присутна на стадионима од краја 70-их година двадесетог века, када је екстремна десница из редова најватренијих хулигана врбовала своје чланове. Ова појава је свакако била инспирисана појавом већег броја црнаца као играча. Раних 80-их је у „Центру за савремене студије“ у Енглеској направљено истраживање на тему „Фудбал и фашисти“⁴³. Дошло се до закључка да постоји веза између расизма и фудбалских навијача који су често мотивисани фашистичком идеологијом, поготово оном коју је наметала организација „Национални фронт“. Током 90-их „Комисија за расну једнакост“ је спровела кампању под називом „Let's Kick Racism of Football“ са циљем елиминисања расистичких елемената из спорта. У бившој Југославији је био израженији национализам код хулигана управо због тадашње актуелне политичке ситуације, када су политичке елите распиривањем националних страсти, у ствари, иницирале рат.

Оно што профилише идентитет једне навијачке групе јесу осим њене структуре, химна или карактеристичне песме и наравно симболи у виду грба или заставе. Заједно са свим овим елементима навијачи граде колективни идентитет, мада морамо бити опрезни са генерализацијама, јер су иначе, ове групе дифузног карактера. Многе од њих су повезане са криминалом и служе за врбовање младих делинквената. Рецимо, изразито „снажна повезаност између навијача, политике фудбалског клуба и криминалних активности (укључујући хулиганизам) је изражена у Аргентини“⁴³. По другима, могуће је чак наћи корелацију између неких терористичких група и хулигана⁴⁴, мада ове примере треба узети са резервом и гледати на њих пре свега као на посебне, а не опште појаве. Иако смо нагласили да хулигани чине аморфну скупину, што отежава проучавање, Контос Луис (Kontos Louis) и Бродертон Дејвид (Brotherton David) су покушали да разврстају навијачке групе на следећи начин⁴⁵:

42) Извор: Back Les, Crabbe Tim, Solomos John, *The changing face of football*, Berg, Oxford, 2003.

43) Guilianotti, Richard, нав. дело, стр. 58.

44) Види: Bodin Dominique, Robenè Luc, Heas Stephane, нав. дело

45) Види: Kontos Louis, Brotherton David, нав. дело

1. *Hard-core група* је мала група састављена од десетак чланова који су задужени за стварање буке и галаме и често представљају маску за криминалне активности.
2. *Опортунисти*. Ово је најбројнији део навијачке групе и узраста су од 15 до 25 година. Они се труде да остваре свој статус кроз насиље и туче.
3. „*Wannabe*“ групе немају видљиву структуру и њихови следбеници трагају за сензацијом и узбуђењем, а фудбал је место где то могу наћи.
4. *Фирме* су организовани гангови или банде које учествују у сукобу са другим „фирмама“. Обично се повезују са екстремно десничарским политичким групама.
5. *Ултраши* су слични „фирмама“ и воде порекло из Италије.

Хулиганизам као социјална и политичка појава црпе енергију из десничарског екстремизма ослањајући се првенствено на идеологију фашизма. Ксенофобија, расизам, национализам и хомофобија су његови пратећи сегменти. Иако постоји нетрпељивост међу различитим навијачким групама у Србији, све оне су се ујединиле око два питања, а то је: став по питању Косова – да је ова покрајина неизоставни део Србије и став по питању хомофобије, тј. анимозитета према хомосексуалцима, што је у складу са „мачо-принципом“ који форсирају навијачи. Хомофобија навијача и осталих десно екстремистичких група је током 2009. достигла кулминацију за време припрема „Параде поноса“ коју је организовала ЛГБТ групација. Дан пред парадом, дошло је до њеног отказивања јер власти нису могле гарантовати сигурност учесницима параде на жељеној локацији у центру града, због великог броја претњи које су стизале од десничарских организација.

„Фамилија српских навијача“ је посебна навијачка организација која пледира да превазиђе све несугласице и диверзификованост навијачких група са циљем да се уједине око става да је „Косово срце Србије“, па је у складу са овим слоганом организовала кампању у којој је исписивала графите по Београду. Ова организација је позната по својим националистичким ставовима, али се експлицитно противи употреби насиља на стадионима и предоминантно форсира навијање за српску репрезентацију а не за појединачне клубове.

Иначе, насиље хулигана може ескалирати пре утакмице, за време и после утакмице. Поготово су познати инциденти након за-

вршетка утакмица када долази до уговорених туча између навијачких група, а неки попут „United force“, контроверзних фанова „Рада“ са Бањице, су спремни на отворен сукоб са полицијом. Да насиље узима поприличан данак на спортским дешавањима видимо и по статистикама које је спровео француски лист „L' Equire“, по којој годишње више од 1.300 људи⁴⁶⁾ погине на спортским дешавањима, највише захваљујући насиљу хулигана.

На основу „Закона о спречавању насиља и недолечног понашања на спортским приредбама“ у Републици Србији, насиље на оваквим врстама јавног окупљања је – кривично дело. Да је и наша земља по угледу на неке западне земље почела примењивати „драконске“ казне видимо по случају Уроша Мишића, навијача „Црвене Звезде“ који је због напада на полицајца, који је квалификован као покушај убиства, осуђен на десет година затвора.

Како се друге земље обрачунавају са насиљем на утакмицама видимо по примеру швајцарског правосудја које је након туче између „Jung Boys-a“ и „Сион-a“ донело одлуку да забрани двадесеторици навијача да уђу на било који спортски стадион у Швајцарској (неким од њих преко три године), док је сам клуб „Jung Boys“ кажњен новчано са 30.000 швајцарских франака због непристојног понашања навијача према судији.

Полиција у Шведској има посебне јединице које се баве привођењем и идентификовањем хулигана, поготово оних који су чланови екстремно насилних група познатијих под називом као „фирме“. „Firman Boys“ је назив једне од најпроблематичнијих хулиганских група који су верни фанови клуба „Aik“ и који узрокују многобројне инциденте на спортским приредбама. Шведска је позната не само по хулиганима у фудбалу, већ су такође проблематични и ватрени навијачи у хокеју на леду. Иначе, Савет Европе је још 1985. године усвојио Конвенцију о насиљу на спортским приредбама са посебним освртом на фудбалске утакмице, што је непосредно указивало на највеће проблеме са насиљем у свету фудбала.

По извештају⁴⁷⁾ енглеске саобраћајне полиције за 2008. годину истиче се како је алкохол најчешћи узрок насилног понашања навијача. Током прошле године је повређено 25 полицијских службеника, што је до сада највећи број икада забележен. За протеклих осам сезона број хапшења на утакмицама повећао се са 567 на 601.

46) Извор: Bodin Dominique, Robenè Luc, Heas Stephane, нав. дело, стр. 23.

47) www.btp.police.uk, јун, 2009.

Подаци које смо представили указују на два тренда: како се повећава степен и учесталост насиља на спортским приредбама, поштрава се и казнена политика у Великој Британији.

На крају нашег научно-истраживачког рада можемо констатовати да су хулиганизам, политика и насиље повезани пупчаном врпцом коју је тешко прекинути с обзиром да постоји од искона. Насиља је увек било у различитим облицима почевши од првобитног друштва до модерне цивилизације. Потреба човека да се реши тензије која је у њему, резултирала је насиљем у многим сегментима друштва а између осталог, и у пољу политике и спорта. Иако нам се чини да људска цивилизација напредује, неки примордијални нагони и даље указују на танку границу између човековог рационалног и ирационалног. Политика ће и даље емитовати своје импULSE не само у свет навијача и спортских стадиона већ у сваки сегмент где човек егзистира у форми *зоон политикон-а*. А где је политика, ту је и моћ; где је моћ ту се често среће сила, па и насиље. Ентони Стор (Anthony Storr) је имао обичај да каже у свом делу „Људска агресивност“⁴⁸⁾ да љутој мачки ништа није сличније од друге љуте мачке, налазећи исту релацију између једног љутог човека са другим. Чињеница је да насиље обично рађа насиље, те је зато потребно да се уз помоћ закона, свести и социјализације ради на његовом превазилажењу. На том путу би требало да политика и спорт нађу заједнички језик у име изградње стабилног друштвено-политичког система .

Marija Djoric

POLITIZATION OF HOOLIGANISM

Summary

Main thesis in this paper is that politics is reflected to all segments of society, including sport, too. Special attention is dedicated to the research of violence among the publics attending sport ceremonies that have been going on since the antic age. Author of the paper found out and underlined a cause-effect relation between the politics and hooliganism and cited some relevant examples for it. The hooliganism as a “British disease” is widely present in all political systems and is predominantly connected with football. In the paper there are explained the foundations of violence in sport, its theoretical frames and also there are determined ideological foundations of hooliganism and a

48) Види: Стор, Ентони, *Људска агресивност*, Предраг и Ненад, Београд, 2007.

significant connection of this phenomenon with right-wing extremism is underlined.

Key Words: hooliganism, hooligans, sport, politics, violence, right-wing extremism

ЛИТЕРАТУРА

- Back Les, Crabbe Tim, Solomos John, *The changing face of football*, Berg, Oxford, 2003.
- Bodin Dominique, Robenè Luc, Heas Stephane, *Sport and violence in Europe*, Council of Europe, Strasbourg, 2004.
- Coffey Thomas, *A better democratic model*, Victoria B.C. Trafford, 2003.
- Cox Richard, Vamplew Wray, Russell Dave, *Encyclopedia of British Football*, Routledge, London, 2002.
- Dunning Eric, Murphy Patrick, Williams John, *Football on Trial*, Routledge, London, 1990.
- Dunning Eric, Murphy Patrick, Williams John, *The roots of football hooliganism: an historical and sociological study*, Routledge and Kegan Paul, London, 1988.
- Франкл, Виктор, *Нечујан вапај за смислом*, Напријед, Загреб, 1981.
- Фројд, Сигмунд, *Комплетан увод у психоанализу*, Нова књига, Подгорица, 2006.
- Фром, Ерих, *Анатомија људске деструктивности II*, Напријед, Загреб, 1986.
- Frosdick Steve and Marsh Peter, *Football hooliganism*, Cullompton, Willan, 2005.
- Gamboni Dario, *The Destruction of art: inoclacism and vandalism since the French Revolution*, London, 1997.
- Goldstein Arnold, *The psychology of vandalism*, Plenium Press, New York, 1996.
- Guilianotti, Richard, *Football – a sociology of the global game*, Policy Press, London, 2000.
- Хегел, Фридрих Вилхелм Георг, *Философијска пропедутика*, Графос, Београд, 1985.
- Hirisch Donald Eric, Kett Joseph, Trefil James, *The new dictionary of cultural literacy*, Houghton Mifflin, Boston, 2002.
- Јунг, Карл Густав, *Динамика несвесног*, Матица српска, Нови Сад, 1990.
- Juvenile Delinquency, *The family and the social Group*, Longman, London, 1972.
- Kerr, John, *Rethinking Aggression and Violence in Sport*, Routledge, London, 2004.
- Kontos Louis, Brotherton David, *Encyclopedia of gangs*, Greenwood Press, Westport, 2008.

- Ле Бон, Гистав, *Психологија гомила*, Глобус, Загреб, 1989.
- Liberman, Anatoly, *Word origins – and how we know them: etymology for everyone*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2005.
- Лимберген ван Крис, „Фудбалски вандализам“, *Култура*, бр. 88/90, Београд, 1990.
- Marsh, Peter, *Aggro: the illusion of violence*, J. M. Dent, London, 1978.
- Петровић, Крешимир, „Насиље и спорт“, *Култура*, бр. 88/90, Београд, 1990.
- Симеуновић, Драган, *Политичко насиље*, Радничка штампа, Београд, 1989.
- Симеуновић, Драган, *Теорија политике*, Наука и друштво, Београд, 2002.
- Симеуновић, Драган, *Тероризам*, Правни факултет, Београд, 2009.
- Стор, Ентони, *Људска агресивност*, Предраг и Ненад, Београд, 2007.
- Шмит, Карл, *Норма и одлука*, Филип Вишњић, Београд, 2001.
- Thomas Murray, *Violence in America s schools : understanding, preventions and responses*, Conn, Westport, 2006.
- Врцан, Срђан, *Спорт и насиље данас у нас*, Напријед, Загреб, 1990.

Овај рад је примљен 8. маја 2010. а прихваћен за штампу на састанку Редакције 12. августа 2010. године.